

İSLAM'DA İLİM VE İLMÎ HAYAT

Süleyman ULUDAĞ

Prof. Dr., BUÜ İlahiyat Fakültesi Emekli Öğr. Üyesi

Giriş

İslam'da ilim ve ilmî hayat deyince iki şey anlaşılır: Birincisi Kur'an-ı Kerîm'de ve hadis-i şeriflerdeki ilim ve ilmî hayat, diğer bir deyimle Hz. Peygamber ve sahabesi zamanında Hicaz'daki ilim ve ilmî hayat. Bu dönemde ilim ve ilmî hayat denilince müminler ne anarlardı? Bu sorunun cevabı önemlidir.

İkincisi ise Hz. Peygamber, ilk dört halifesi ve sahabesi zamanı da dahil olmak üzere on dört asırlık bir zamanda İslam ülkelerindeki ilim ve ilmî hayat. İlk dönemle, ondan sonraki ikinci dönem ilim ve ilmî hayat anlayışı aynı mıdır, yoksa farklı mıdır? Diğer bir deyimle ilim, fikir ve ilmî hayatta bir değişim ve gelişim süreci yaşanmış mıdır yoksa yaşanmamış mıdır? Eğer böyle bir süreç yaşanmış ise -ki yaşanmıştır- ilk dönem ilim anlayışıyla ikinci dönem ilim anlayışı arasındaki fark nedir?

Bu mesele üzerinde düşünürken naklî-aklî, dinî-dünyevî ilimler ayrımına daima dikkat etmek gerekir. Zira dinî ve ferî ilimler itibarıyla birinci dönemdeki ilim ve fikir hayatı ile ikinci dönemdeki ilim ve fikir hayatı arasında ortak noktalar olduğu gibi farklı noktalar da vardır ve çoktur. Bu farklılığın sebebi bu dönemde dinî ilimlerle dünyevî ilimler arasındaki etkileşim ve ilmin gelişme sürecidir.

Asr-ı Saadette İlim ve İlmî Hayat

İlk dönemdeki ilim anlayışını doğru olarak anlamak için İslam'dan önce cahiliye dönemindeki Hicaz Araplarının ilim ve fikir anlayışına, hatta din ve inanç anlayışına kısaca bakmak lazım.

Bu dönemde Mekke ve Medine'deki Araplar yerleşik hayat yaşıyorlardı. Mekke'dekiler daha ziyade ticaretle, Medine'dekiler ise ziraatla geçimlerini sağlıyorlardı. Çöllerde ve çadırlarda yaşayan Araplar ise bedevi idiler, develere bakarak ve avcılıkla geçimlerini temin ediyorlardı. Genel olarak Araplar ümmî idiler, okuma yazma bilmezlerdi, okulları yoktu, yazıları da yazı malzemeleri de ilkeldi. İçlerinde tek tük okuma yazma bilen vardı. Okur yazar olmamak Araplarda kusur da sayılmazdı. Hz. Muhammed (sav) işte böyle bir kavme peygamber olarak gönderilmişti ve kendisi de ümmiydi, okur yazar değildi. Kur'an'da şöyle buyrulur: "Allah onlara içlerinden ümmî bir resul gönderdi."¹

İslam'dan önceki döneme cahiliye denmesi o dönemdeki Arapların cahil (bilgisiz), inançlarının bâtıl, işlerinin düzensiz ve rastgele olmalarındandır.² Cahiliye Arapları cehaletleri sebebiyle inanılmaması lazım gelen şeylere inanıyor, yapılmaması icap eden işleri yapıyorlardı, hayatları düzensizdi. Bu dönemdeki putperest Arapların yerilmelerinin sebebi okur yazar olmamaları değil, inançlarındaki bozukluk, işlerindeki haksızlıklardandı.

¹ Ankebût, 29/48. Cuma, 62/2. A'râf, 7/157-158. Bakara, 2/78. Ali İmran, 3/20. Şura, 42/42.

² Râgıb, Müfredât, 102.

Kur'an'da ve Sünnette Övülen İlim

İlim Allah Teala'nın sıfatıdır, bu niteliği sebebiyle ilim övülen şerefli bir şeydir. Allah Teala Kur'an'da bilgi sahiplerini överken bilgisizleri yüzünden hak ve hakikatten uzaklaşan, batıla saplanan ve yolunu şaşıran bedbahtları yermektedir. Nitekim şöyle buyrulur: “Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?”³ “Allah iman edenlerin ve kendilerine ilim verilenlerin derecelerini yükseltir.”⁴ Kur'an'da ve sahih hadislerde bahsedilen ve övülen ilim; iman, ibadet, itaat ve ahlakın ayrılmaz bir parçası ve niteliği olan ilimdir. “Allah'tan, ancak Allah'ı bilen alim kulları korkar”⁵ buyrulurken kalbinde Allah korkusu bulunan ulemaya vurgu yapılmaktadır. Eğer bir kimsede Allah korkusu yoksa sahip olduğu ilmin ona hiçbir faydası yoktur. İlimi şerefli ve değerli kılan iman, ibadet, taat ve ahlaktır. Ayette “Biz insanlara misaller getiriyoruz; bunu, ancak âlimler aklederek”⁶ buyrulur. Demek ki, verilen misallerden ders çıkaranlar ancak âlimlerdir.

Kur'an-ı Hakîm, Furkân-ı Mübîn baştan sona kadar ilmi, ulemayı ve fikir ehlini övmekte, müminleri bilgilenmeye teşvik etmekte, diğer taraftan cehaleti ve cahilleri yermekte ve müminlere cehaletten ve cahillerden uzak kalma konusunda uyarılarda bulunmaktadır.⁷

İlmin Kaynağı ve Değeri

Kur'an'daki İlim Anlayışı konusunda ilim kelimesi ve bundan üretilen isim, sıfat ve fiiller gibi ilmin türevleri çok önemlidir. Ama İslam'daki ilim anlayışını daha derin ve daha ihâtalı olarak anlamak için Kur'an'da ve hadislerde geçen şu kelimelere de bakmak lazım:

Hikmet: Hikmet amelle birlikte bulunan ilimdir. Hikmet hakka uygun sözdür. Hikmet helal ve haramlar hakkındaki bilgidir. Hikmet nesneleri ve olayları sebep ve sonuçlarıyla birlikte bilmektir.⁸ Kendisine hikmet verilen bir kimseye pek çok hayır da verilmiştir.⁹ Allah Teala hakîmdir yani hikmet sahibidir. O'nun keliması ve fiilleri hakîmânedir. Allah Resulü de hakîmdir, müminlere hikmeti öğretmiştir.¹⁰ Ümmet içinde pek çok ehl-i hikmet (hakîm) mevcuttur.

Fikir ve Tefekkür: fikir düşünce, tefekkür ise düşünmek demektir. “Allah ayetlerini açıklıyor, umulur ki tefekkür edersiniz.”¹¹

Fıkıh: Anlamak ve kavramak, fehm etmek anlamına gelir. “Onların kalpleri vardır ama anlamazlar.”¹² Münafıklık anlamaya manidir. Allah, bir kimse için hayır murad ederse onu dine fakih kılar. Fakîh fıkıh sahibi, onu bilen ve uygulayan kişidir. Hasan Basri: “Fakih,

³ Zümer, 39/9.

⁴ Mücadele, 58/11.

⁵ Fâtır, 35/28.

⁶ Ankebut, 29/13.

⁷ A'raf, 7/199: Bakara, 2/67.

⁸ Cürçani, 81.

⁹ Bakara, 2/269. Tehanevi, Keşşaf-ı Istılahatı'l-Funûn 1/38,41,405.

¹⁰ Bakara, 2/231.

¹¹ Bakara, 2/266. Al-i İmran, 3/191. Yunus, 10/24. Haşır, 59/21. Rum, 30/8.

¹² Münafikun, 63/3,7. Tevbe, 9/122

dünyaya karşı zahid, ahirete hevesli, din hususunda basiretli olan kimsedir”¹³ demiştir. Kalp fikhî kalp ilmidir.

İtibâr: Eşyadan ve olaylardan ders çıkarmak ve ibret almaktır.¹⁴ Âlemde, tabiatta ve toplumlardaki olaylara bakıp bunlardan bilgi çıkarmak ilimdir. Kur'an'daki kıssalar böyledir.¹⁵

İfhâm: Anlama, anlatma, fehmetme. “Biz Süleyman'a ifhâm (anlattık ve kavratmış) ettik.”¹⁶ Allah Teala dilediği kuluna bazı şeyleri anlatır. O'nun bu anlatımı da ilahî bir ilimdir.

Nazar: Bakmak ve bakış anlamına gelir. Âleme ve tabiata bakıp ve buradaki varlıkları, aralarındaki düzeni ve ahengi gözlemleyerek bilgi edinmek ve ibret almak Kur'an'da ısrarla tavsiye edilir.¹⁷ Bu yolla hasıl olan bilgilere nazarî ilim denir, ama aslında bu ilmin kaynağı da kalptir.

Kur'an'da ve hadislerde marifet ve irfan kelimeleri geçmez ama türevleri geçer.¹⁸ Bütün bunlara bakıldığında İslâm'da ilme ne kadar çok önem verildiği görülür.

Bilgi edinme yolları (esbâb-ı ilim) üçtür: a) Beş duyu organı, b) akıl, c) vahiy (haber-i resûl). Duyu organlarının ve aklın bilgi kaynağı olduğu müslüman ve müslüman olmayan herkes tarafından kabul edilmektedir. Epistemoloji denilen ilim felsefesi bu konuyla ilgilenmektedir. Vahiy yoluyla edinilen ilim ise dinidir ve bu ilim müminlere mahsustur. Diğer din mensuplarının da kendilerine özgü bir din ilmi anlayışları (teolojileri) mevcuttur.

Vahiy ve haber-i Resûl dediğimiz ilim doğrudan veya Cebrail aracılığıyla¹⁹ Muhammed'e (sav) gelen haberlerin, bilgilerin ve hükümlerin toplamıdır. Buna Kur'an denir ve mushaflarda yazılı, hafızalarda ezber olarak mevcuttur. Buna göre bu bilgiler kazanılan bilgiler değil, Allah Teala tarafından indirilen ve verilen bilgilerdir. Bu bilginin kaynağı her şeyi tam olarak bilen Allah Tealadır. Bu sebeple bu ilimler ilahidir, kutsidir, semavidir, doğrudur, kesindir. Bunda şek ve şüphe yoktur. Vahiy Hz. Peygamber'in kalbine geldiğinden²⁰ bu ilim kalp kaynaklı bir ilimdir. Allah Teala Resulüne ilham, basiret ve rüya yoluyla da bilgi verir. Buna vahyi gayr-i metluv denir. “Peygamber boş konuşmaz.”²¹ Kur'an'da rasûl ve mürsel olarak geçen peygamberler elçilerdir. Aynen bir elçi ve bir postacı gibi Allah Teala'dan aldıkları vahyi, yani bilgileri, haberleri ve hükümleri harfiyen ümmetlerine aktarırlar. Tebliğ görevini tam olarak yerine getirirler.²²

Tebliğ peygamberlerin bir sıfatı ve aslî bir vazifesi olduğu gibi fetânet (fatîn), zeki ve akıllı olmaları onların temel vasıflarındandır. Bu sıfatın yanında ayrıca gözlemlerine ve tecrübelerine dayanarak ayetlerle ilgili açıklamalar ve yorumlar yaparlar. Buna “tebyîn” denilir. Ayrıca gerektiğinde başkalarıyla da istişare eder, onların fikir, deneyim ve

¹³ Serrac, Luma, 5. 36,194.

¹⁴ Haşr 59/2. Yusuf 12/111.

¹⁵ Haşr 59/2. Nur 24/44. Yusuf 12/111.

¹⁶ Enbiya 21/79.

¹⁷ Kâf 50/6. Gâşiye 88/17.

¹⁸ Müminun 23/69. En'am 6/20.

¹⁹ Bkz. Şura 42/51.

²⁰ Bakara 2/97. Şuara 26/194.

²¹ Bkz. Necm 53/1-10.

²² Al-i İmran 3/187.

kanaatlerinden de yararlanırlar. Bu yönüyle müşavere sünnettir, istişare bilginin kaynaklarından bir kaynaktır. Hz. Peygamber hicret esnasında Abdullah b. Ureybit ismindeki bir gayr-i müslimin yol tecrübesinden yararlanmıştı. Fakat bu tür bilgiler dünya işleriyle ilgili bilgilerdir. İman ve ibadetle ilgili bilgilerin tek kaynağı da Allah'ın kitabı ve Allah Resulünün sünneti ve beyanlarıdır (hadisler). Din bir akıl ve ilim meselesi olmaktan çok bir iman ve itikad meselesidir, bu hususta akıl ve ilim imana ve dine tabidir.

Fatîn (Fetanet sahabi/zeki) peygamberlerin sıfatıdır. Peygamberler zeki, hakîm ve fikir ehli insanlardır. Akıl ve tecrübelerine dayanarak istişarelerde bulunurlar.²³ Onların da kendilerine özgü içtihatları ve kanaatleri vardır. Hz. Peygamberin sözleri, işleri, halleri ve beyanları da dinî ilmin kaynağıdır. O, hem Allah'tan aldığı vahyi insanlara tebliğ eder hem de tebyîn (beyan) eder.²⁴

İslâmî anlamda ilim Allah ve Resulünün verdiği bilgileri öğrenmek ve bu bilgilere göre amel etmekten ibarettir. Allah'ın kitabında ve Resulünün sözlerinde övülen, fazilet ve şerefinden bahsedilen ilim budur. Bu ilimlerin kaynağı ne insan aklıdır ne de duyulardır. Unutmamak gerekir ki Kur'an'da ve sünnette iman, ibadet, taat, ahiretle ve ahlakla ilgili bilgiler verildiği gibi dünya işleriyle ilgili bilgiler de verilmektedir.

Kaynağı kitap ve sünnet olan ilimlerin değeri yüksektir. Bu ilimlerde kesinlik vardır. Buna îkan ve yakîn denilir. Bu ilimler de şek, şüphe, tereddüt, zan ve ihtimal de yoktur.²⁵ İkan ve yakîn yüzde yüz iman, ayrıca imana ve ilme eşlik eden, bu ikisiyle birlikte bulunan amel, ibadet ve taatlar imanın parçasıdır. Kur'an ve hadis dilinde amelden soyutlanan yani amelsiz bilgiye ilim denmez. Makbul ve muteber olan ilim amelle olan ilimdir.

İlk sureden son sureye kadar Kur'an Allah Teala'nın kelimidir ve bu husus kesindir, verdiği haberler de böyledir, ancak Ali İmran suresinin 7. Ayetinde ifade edildiği gibi Kur'an'daki ayetlerin bir kısmı muhkem, diğer bir kısmı müteşabihdir ve müteşabih ayetler, muhkem ayetler çerçevesinde yoruma açıktır.

Kur'an ve hadis dilinde ilim; Yüce Allah, isimleri, fiilleri ve sıfatları, ayrıca gayb alemi, melekler, kitaplar, nebiler, ahiret hakkındaki bilgilerdir. Bu anlamdaki ilim ibadetleri, taatleri, emirleri, yasakları ve ahlakı da kapsar, amel ve taat ilmin ayrılmaz bir parçasıdır.

Hz. Peygamber zamanında Allah'a ve Resulüne samimi surette bağlı olan, bildikleriyle ihlaslı bir şekilde amel eden ama ümmî olan, okuma yazma bilmeyen müminler vardı, bunlar içinde çölde, çadırlarda yaşayan bedeviler de mevcuttu. İkan derecesindeki iman ve ihlaslı kullukları dikkate alınarak bunlara âlim deniliyordu. Onlar âlim olma vasfını ve şerefini hak ediyorlardı. Kur'an'da Allah'ın evliyası denilen zevatta bunlardı. Bu durum dinî ve İslâmî ilmin niteliğidir.

Diğer taraftan Araplar arasında umur görmüş, tecrübeli kişiler, şairler ve hatipler de vardı. Bundan içlerinde okuma yazma bilenler de vardı ama bunlar İslâm'a karşı idiler. Kâfir ve putperest idiler. İşte Kur'an ve hadis dilinde bunlara âlim değil, cahil deniliyor. Çünkü hak ve hakikat üzere değillerdi, batıl üzerindeydiler. Kur'an, en büyük zulüm şirktir diyor.²⁶ Bunlar cahil idiler zira hakkı bilmiyorlar, zalim idiler çünkü haksızlık

²³ Şura 42/38. Al-i İmran 3/159.

²⁴ Nahl 16/44,64.

²⁵ Bakara 2/2,4. Maide, 5/50. Secde 32/24. Casiye 45/4.

²⁶ Lokman 31/13.

yapıyorlardı. Kur'an'da bilgisi olup da ameli olmayanlar köpeğe benzetilir.²⁷ Bel'am b. Bâgûrâ bunlardandı, bilgisi çok ama ameli yoktu. Başka bir ayette bilgisi olup ameli olmayanlar sırtında kitaplar taşıyan eşeklere benzetilir.²⁸

Dinî İlimlerin Doğuşu

Dinî ilimler veya İslamî ilimler denilen tefsir, hadis, fıkıh, kelâm ve tasavvufun ana meseleleri ve temel konuları Kur'an ve hadislerde mevcuttur. Fakat bunlarla ilgili ayetler ve hükümler Kur'an'daki surelere serpiştirilmiş bir haldedir. Hadislerdeki meseleler ise ilk dönem hafızalardaydı ve henüz yazılı değildi. Kur'an ve hadislerdeki bu tür bilgi, hüküm ve haberlere, bunlarla amel edilmesi kaydı ve şartıyla "İslâmî ilimler" deniyordu. Sahabe zamanında söz konusu ilimlerle ilgili elde mevcut bir kitap yoktu, ama ilimler vardı. Yazılı olan sadece Kur'an-ı Kerîm'di.

Yeteri kadar yazı malzemesi bulunmadığından, Hz. Peygamber, Kur'an'la karıştırılmasını önlemek için hadislerin yazılmasını yasaklamıştı.²⁹ Hz. Osman zamanında Kur'an'ın nüshaları çoğaltılmış ve belli başlı şehirlere gönderildiğinden artık hadislerin Kur'an'la karıştırılmaları bahis konusu değildi ve hadis yazma yasağı son buldu. Müslümanların hakimiyeti altındaki topraklar genişlediğinden yazılı metinlere ve belgelere olan ihtiyaç arttı.

İlk defa Muhammed b. Müslim ez-Zührî (ö. 124/742) derlediği hadisleri resmen yazdı ve kitap haline getirdi. Ebu Hanife (ö. 150/767) aynı şeyi fıkıh sahasında yaptı. Tefsir, kelâm (akaid) ve tasavvuf sahasındaki çalışmalar kitaplar halinde ortaya çıktı. Daha evvel varolan bilgilerin kitap haline gelmesine "tedvin" denildi. Tedvinin özelliği yazılı olmayan bilgilerin belli bir tertip dahilinde yazıya geçirilmesi ve kitaplaştırılmasıdır. Buna tasnif ve telif dendiği gibi tesis etme ve kurma *vaz'* da denilir. *Vaz'î ilimler* (ulûm-i mevzuâ/oluşturulan ilimler) âlimler tarafından oluşturulan ve kurulan ilimlerdir. Her ilmin bir kurucusu (vâzî') vardır.

İslâm kültüründe *ilkler* (evâil) adı verilen bir kavram vardır. İslam medeniyetindeki ilklerden bahseder. Hicri birinci asrın ikinci yarısında başlayan İslam ilimleriyle ilgili kitapların sayıları hızlı bir şekilde arttı. Bu suretle sahabe dönemindeki bilgiler kayıt altına alınmış oldu. İslamî ilimler, bahsedilen tarzda tedvin edildi, yazılı hale getirildi, kitaplaştı ve böylece ilimler doğmuş oldu, aynı zamanda belli bir tertibe konuldu. Bunlar yapılırken mütefekkir, âlim, hâkim ve fakîhler yeri geldikçe kendi fikir ve kanaatlerini (rey-ictihad) yazdıkları kitaplara koydular. Böylece tefsir, hadis, fıkıh, kelâm (akaid) ve tasavvuf (ahlak) ile ilgili ilimler (malumât, bilgiler) hem şekil hem de içerik yönünden sahabe zamanındaki ilimlerden farklı bir hale geldi. Buna "İslâmî ilimlerin doğuşu" diyoruz. Doğan bu ilimlere, içeriklerini ve amaçlarını göz önünde bulundurarak isim koymak gerekti. Kur'an'ın yorumu ve okunuşuyla ilgili olan kitaplara kıraat ve tefsir, Hz. Peygamberin söz, fiil ve halleriyle ilgili olan kitaplara hadis (talebü'l-hadis, sünnet), akaidle ilgili olan kitaplara kelâm (usul-i din), hukukla ilgili olan kitaplara fıkıh, zühhd ve takva ile ilgili olan kitaplara tasavvuf (ahlak, terbiye) adları verildi. Sonraki dönemlerde sahabe zamanındaki ilim anlayışı unutuldu, yerini kitaplaşan ve yazıya geçen tertipli ilim

²⁷ A'raf 7/175.

²⁸ Cuma 62/5.

²⁹ Müslim, Zühhd, 72.

anlayışına bıraktı. İslâmî ilimler (ulûm-i İslâmiye) denilince kitaplardaki bilgiler akla gelir oldu. Medreselerde ve mekteplerde de sözü edilen kitaplar okutuldu. Böylece İslâmî ilimler sudûrdan sutûra (kalplerden satırlara), hafızadan kitaplara geçmiş oldu. Fakat dini açıdan aslolan sudûrdaki ilimlerdir.

Ebu hanife fıkıhı “Kişinin lehinde ve aleyhinde olan hususları bilmesidir” diye tarif etmiş (معرفة النفس ما لها وما عليها), yani müminin haklarını ve vazifelerini bilmesi fıkıh ilmidir, demiştir. Bu tarife göre tasavvuf, kelâm ve hukuk fıkıh ilminin kapsamına girer. Kelâm ve akaid fıkıh-ı ekberdir, tasavvuf fıkıh-ı kalptir (Fıkıh-ı vicdani, ahlak). Fıkıh-ı amelî ise İslam hukukudur. İlk dönemde fıkıh genel olarak zühd ve takva anlamına geliyordu. Takva sahibi ve zâhid olmayan kişiye fıkıh bilse dahi fakîh denmiyordu.

Müslüman müellifler ve musannifler İslam ilimleri ve bunlara bağlı ilim dalları hakkında pek çok kitap, şerh, ta'lik, haşiye ve hâmiş türünden eserler yazdılar, zengin bir literatür vücuda getirdiler, bunları daha sonraki nesillere miras olarak bıraktılar (radiyallahu anhhum).

Aklî ve Dünýevî İlimler

Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer döneminde Irak, İran, Horasan, Suriye ve Mısır gibi kadîm medeniyetlerin beşiği olan topraklar Müslümanlar tarafından fethedildi. Buralarda yaşayan eski medeniyetlerin varisleri yavaş yavaş müslüman olmaya başladılar ve müslüman olurken de çok eski tarihlere dayanan kendi kültürlerini, ilim, fen ve teknolojilerini, sanat anlayışlarını beraberinde getirdiler. Emeviler döneminde, Arap Müslümanlar, dış kaynaklardan gelen aklî, tecrübî, dünýevî ilimler, fenler ve sanatlarla tanışmaya başladılar. Müslüman toplumlara daha evvelki dış kaynaklardan gelen ilimlere ulum-i dahile, ulum-i evâil ve ulum-i aklıye gibi isimler verildi ve bunlar tarih boyunca oluşmuş olup tüm insanlığın ortak mirası ve kazanımları sayıldı. Bunların bir kısmında önceki peygamberlerin de katkıları vardı.³⁰

Selef dediğimiz ilk Müslümanlar başlangıçta aklî ve tecrübî ilimleri, özellikle metafiziği yadırgadılar, hatta reddettiler. Daha sonra *mâ ba'de't-tabîa* denilen *metafizik* dışındaki ilim dallarına olan muhalefetlerini yumuşattılar. Dış kaynaklardan İslam muhitine giren aklî ilimlerin çoğu Antik Çağ Yunan Felsefesinden ve Helenistik felsefeden geliyordu. Halife Me'mûn zamanında aklî ilimleri ithal etme bir devlet işi olarak ele alındı ve tercüme işine hız verildi.

Genel kabule göre aklî ilimler şöyle sınıflandırılır; 1-Mantık, 2-Metafizik, 3-Fizik (Tabiat), 4-Geometri, 5-Aritmetik (hesap), 6-Astronomi, 7-Musiki. Bu yedi ilimden her birine bağlı pek çok ilim dalları vardır. Özellikle bütün doğa ilimleri tabiatın ve fiziğin çeşitli şekilleridir.

Felsefeye hikmet, filozofa hakîm denilir. Filozof muhibb-i hikmettir, yani hikmeti sevendir. Yukarıdaki yedi ilim nazârî hikmettir. Amelî hikmet üçtür; 1-Siyaset-i medîne (Politika, devlet yönetimi), 2-Ahlak (etik), 3-Aile (ilm-i tedbir-i menzil yani aile yapısı ve yönetimi).

Eski medeniyetlerde tarih ve coğrafya da önemlidir. Gerek kaynağı Allah'ın kitabı olan beş ilim gerekse önceki medeniyetlerden alınan ve müslüman ilim ve fikir adamları tarafından geliştirilen aklî ilimler için İbn Nedîm'in *el-Fihrist*'ine, Farabi'nin *İhsâu'l-*

³⁰ Gazâlî, İhya, 1/23, 38.

Ulûm'una, Harizmî'nin *Miftâhu'l-Ulûm'una*, Taşköprîzâde'nin *Mevzuâtü'l-Ulûm'una*, Kâtip Çelebi'nin *Keşfu'z-zunûn'una* ve Fuat Sezgin'in *GAS'ına* bakılabilir.

Burada şu soruyu sormak lazım: İslam'da övülen, fazilet ve faydalarından bahsedilen ilim Kur'an ve sahih hadislerde zikredilen; insanı cehennemden koruyan, cennetin kapısını açan ve Hak Teala'nın rızasını kazandıran ilimdir. Peki tefsir, kıraat, hadis, (talibü'l-ilm) fıkıh, kelâm, tasavvuf ve ahlak ilimleri de acaba bu kapsama girer mi? Bir şahsa cehennemin kapılarını kapatması, cennetin kapılarını açması için onun bu ilimleri bilmesi yetmez, söz konusu ilimlere kuvvetli bir iman, ihlaslı bir ibadetin ve güzel ahlakın da eşlik etmesi şarttır. Farz edelim ki bir kimse oruçla ilgili fıkıhın bütün meselelerini tam anlamıyla biliyor ama orucu mazeretsiz tutmuyor. Oruçla ilgili fikhî hususları incelikleriyle ve doğru olarak bilmesinin ona hiçbir faydası olmaz. Burada fıkıh ilmi araç, fiilen oruç tutmak amaçtır. Amaca ulaştırmayan, ilim sahibine vebaldir, yüküttür. Cehennemin kapılarını kilitleyen, cennetin kapılarını açan zühd, takva, ihsan ve ihlastır.

Peki aklî ve tecrübî ilimler Kur'an'da ve hadiste övülen ilim kısmına girer mi? Bu ilimlerin diğer bir adı dünya ilimleridir. Dünyanın övülen tarafı da yerilen tarafı da var. Çiftçilik, hayvan bakıcılığı, ticaret ve sanatlar rızık için insanların meşru ve mübah yollarıdır. Aklî ve tecrübî ilimlerin dini hükmü de böyledir. Bu ilimleri öğrenen ve geçimlerini bunlardan sağlayan müminler takva sahibi zahid ve sâlih müminler olurlarsa bu ilimlerin dinî hükümleri aynen tefsir, hadis, fıkıh, akaid ve tasavvuf gibidir.

Aklî ve müsbet ilimler ayrıca ümmetin güvenliği ve sağlığı açısından da çok lüzumludur. Bu sebeple bu ilimlerin her kısmında ve her şubesinde yeteri kadar uzman, akademisyen ve teknisyen yetiştirmek ümmet üzerine farz-ı kifayedir.

Öğrenilmesi her mümine farz olan ilimler (bilgiler) amelin ayrılmaz parçası olan ilimlerdir. İslâm'da ilim-amel ilişkisi parmak-tırnak ilişkisine benzer. Tırnağı olmayan parmak ne kadar işe yararsa ameli (takvası, taati ve ihlası) olmayan ilim de ancak o kadar işe yarar. Gazzâlî, *Eyyühe'l-Veled* isimli eserinde der ki: Bir kimse hasta olsa ve hastalığının ne olduğunu ve ilacı da bilse ama bu ilacı usulüne göre kullanmasa tıp ile ilgili bilgisinin ona hiçbir faydası olmaz. Uygulanmayan dini bilgiler de aynen böyledir.

Bugün ilimler rasyonel (aklî) ilimler, pozitif (müsbet) ilimler, doğa (fizik, tabiat) ilimleri, normatif ilimler (mantık gibi), beşerî ilimler (sosyal ilimler; sosyoloji, antropoloji, psikoloji, tarih) gibi kısımlara ayrılmaktadır. Diğer bir sınıflandırma ise mineraloji (ilm-i meâdin), botanik (ilm-i nebâtât), zooloji (ilm-i hayavanât). Bunlardan her birinin birçok dalı var.

İlmî ve fikrî hayat, buna bağlı olarak teknoloji geliştikçe yeni yeni ilimler, fenler, disiplinler ve sanatlar ortaya çıkmaktadır. Bir hastaneye girdiğiniz zaman tıp ilminin ve hekimliğin birçok şubeleri ve bölümlerini görmemiz mümkündür. Müslümanlar Hipokrat'ın ve Calinus'un tıbbını aldılar, onu geliştirdiler, yeni ilaçlar keşfettiler, yeni tedavi usulleri buldular. Ebu Bekir Râzî ve İbn Sina gibi hekimler yetiştirdiler.

İslâm'da ilim ve ilmî hayat tabiri hem asr-ı saadetteki ilim anlayışını, hem kaynağı kitap ve sünnet olan tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, tasavvuf ve bunların alt dallarını hem de eski medeniyet mensuplarından alınan ve Müslümanlar tarafından geliştirilen aklî, tecrübî ve müsbet ilimlerin hepsini kapsar.

Son bir hatırlatma olarak duyuları ve akli olan her kişinin zihninde pek çok bilgi vardır. Bunlar, aralarındaki bağlantı bulunmayan tek tek bilgiler ve malumattır. Bu tür

sıradan bilgilere malumat veya bilgi adı verilir. Arapçadaki ilmin ve marifetin bu anlamda kullanıldığı çoktur ve sıktır.

Bir de ilmî bilgi veya bilimsel bilgi vardır. Tecrübî ve müsbet (pozitif) ilimlerdeki bilgi bilimsel bilgidir, tabiat kanunlarıyla ilgili tümel bilgidir, tikel bilgi değildir. Bilimsel bilgi objektiftir, yansızdır, ön yargısızdır, kesinlik derecesi yüzde yüze yakındır.

İslâm'ın ilk dönemlerinde ve kitapların yazıldığı ikinci dönemdeki ilim, imana dayalı bir ilimdir, kesindir ve kesinliğini imandan alır ya da iman gibidir.³¹

Bilimsel bilgi kesinliğini akıldan, deneyden ve gözleminden alır, seyrekte olsa değişebilir. Nice bilgiler vardır ki eskiden kesin ilim olarak kabul edilirdi. Sonradan öyle olmadığı anlaşıldı. İnanca dayalı ilim ise asla değişmez.

“İnsanların çoğu ancak zanna tabi olur, zan ise hak karşısında bir anlam ifade etmez.”³² Bilgi (malumat/knowledge) ile bilimsel bilgiyi (müsbet ilmi/science), bilgi sahibi ile bilim adamını ayırt etmek ve aradaki farka dikkat etmek lazımdır.

³¹ Bakara 2/2.

³² Yunus 10/36.